

ՋՐՕՐՀՆԵՔԻ ՏՈՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Քրիստինե Վ. Պապիկյան

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Աստվածահայտնության կամ Մկրտության (Ջրօրհնեքի) տոնը Հայ առաքելական եկեղեցու և հայ ժողովրդի կարևորագույն հոգևոր ու աշխարհիկ տոներից մեկն է: Այն քրիստոնեական ավանդույթում խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի մկրտությունը և ընկալվում որպես մարդու հոգևոր վերածննդի, մաքրագործման ու փրկագործության խորհուրդ: Ժողովրդական միջավայրում տոնն առավել հայտնի է «Ջրօրհնեք» անվամբ, քանի որ Քրիստոսի մկրտությամբ սրբագործվում է ջուրը, որն իր հերթին դառնում է մեղքերի քվության, մաքրագործման և աստվածային շնորհի խորհրդանշ: Ջրօրհնեքի տոնի պատմական և ազգագրական ուսումնասիրության նպատակն է վերլուծել տոնի ծագումնաբանությունը, նրա կապը նախաքրիստոնեական հավատալիքների, մասնավորապես՝ ջրի պաշտամունքի հետ, ինչպես նաև ներկայացնել տոնի եկեղեցական արարողակարգի ձևավորումն ու զարգացումը՝ վաղ շրջանից մինչև մեր օրերը: Միաժամանակ աշխատանքում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում տոնի ժողովրդական դրսևորումներին՝ ծիսական սովորույթներին, խաղերին, զանգվածային խնջույքներին, ինչպես նաև արարողության ընթացքում կիրառվող եկեղեցական սպասքին, երաժշտական գործիքներին և այլն: Նյութեր և մեթոդներ. Ուսումնասիրության հիմքում դրված են պատմագիտական, եկեղեցագիտական և ազգագրական բազմաբնույթ սկզբնաղբյուրներ՝ վիմագիր արձանագրություններ, մատենագրական երկեր, պատմագրական և գեղարվեստական գրականություն, ինչպես նաև՝ հայ միջնադարյան մանրանկարչության և կիրառական արվեստի նյութերը: Վերլուծություն. Առանձնակի արժեքավորվում են XVII դարի հայ պատմագիրներ Զաքարիա Ագուլեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու և Առաքել Դավրիժեցու վկայությունները, որոնք փաստում են, որ ուշ միջնադարում Ջրօրհնեքի

տոնը լայնորեն ընդունված էր թե՛ եկեղեցու, թե՛ ժողովրդի կողմից և ուղեկցվում էր բազմամարդ հանդիսություններով ու ժողովրդական խնջույքներով: *Արդյունքներ*: Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Ջրօրհները հայ մշակույթում ձևավորվել է որպես բազմաշերտ տոնական համակարգ, որտեղ ներդաշնակորեն միահյուսվել են քրիստոնեական աստվածաբանությունը և ժողովրդական մշակութային ավանդույթները: Այդ համադրությունը պայմանավորել է տոնի շարունակական կենսունակությունը, ինչի շնորհիվ այն մինչև այսօր շարունակում է մնալ հայ ժողովրդի ամենասպասված և սիրված տոներից մեկը:

Բանալի բառեր՝ *Ջրօրհներ, Աստվածահայտնություն, հայ պատմագիրներ, հայկական ժողովրդական տոներ, ծիսակարգ և ազգագրություն, ջուր:*

Ինչպես հղել՝ Պապիկյան Բ. Ջրօրհների տոնի պատմական և ազգագրական դրսևորումները XVII դարի հայ պատմագիրների վկայություններում // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2026: Հ. 2 (29): 61-73 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-61

HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC ASPECTS OF THE BLESSING OF WATER IN THE TESTIMONIES OF THE 17TH-CENTURY ARMENIAN HISTORIANS

Oristine V. Papikyan

Institute of Archaeology and Ethnography of NAS, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: The Feast of the Blessing of Water, celebrated on the Feast of the Theophany (Epiphany) or the Baptism of Christ, is one of the most important spiritual and public feasts of the Armenian Apostolic Church and the Armenian people. In Christian tradition it symbolizes the baptism of Jesus Christ and is understood as a sign of spiritual rebirth, purification, and salvation. Among the people it is best known as the “Blessing of Water,” because through Christ’s baptism the water is sanctified and becomes a symbol of the remission of sins, purification, and divine grace. This article is devoted to the historical, ecclesiastical, and ethnographic study of the Feast of the Blessing of Water. It examines the origin of the feast, its relationship with pre-Christian beliefs—especially the cult of water—and the formation and development of its ecclesiastical rite from the early period to the present. Particular attention is paid to popular customs, ritual practices, games, public festivities, as well as the liturgical vessels, musical instruments, and clerical vestments used during the ceremony. **Methods and materials:** The study is based on historical, ecclesiastical, and ethnographic sources, including inscriptions, manuscript literature, historiographical and literary works, together with evidence from Armenian medieval miniature painting and applied arts. **Analysis:** Of particular importance are the testimonies of the seventeenth-century Armenian historians Zakaria Aguletsi, Zakaria Kanakertsi, and Arakel Davrizhetsi, which demonstrate that in the late medieval period the feast was widely celebrated by both the Church and the people and was accompanied by large public ceremonies and festivities. **Results:** The study shows that in Armenian culture the Feast of the Blessing of Water developed into a complex festive system in which Christian theology and popular cultural traditions were harmoniously intertwined. This synthesis ensured the continuity and vitality of the feast, allowing it to remain one of the most anticipated and beloved celebrations of the Armenian people to the present day.

Key words: *Blessing of Water, Epiphany, Armenian historians, Armenian folk festivals, rituals and ethnography, water*

Citation: Papikyan Q. *Historical And Ethnographic Aspects Of The Blessing Of Water In The Testimonies Of The 17th-Century Armenian Historians* // «Scientific Works» SHCAS of NAS RA. V. 2 (29). Gyumri. 2026, 61-73pp.. DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-61

ՆԱԽԱԲԱՆ. Ջրօրհները հայ մշակույթում ձևավորվել է որպես բազմաշերտ տոնական համակարգ, որտեղ ներդաշնակորեն միահյուսվել են քրիստոնեական աստվածաբանությունը և ժողովրդական մշակութային ավանդույթները: Մկրտության կամ Ջրօրհների վերաբերյալ եկեղեցական և ազգաբանական բնույթի տեղեկությունները բազմաթիվ են: Դրանք հիշատակվում են հայ մատենագիրների երկերում, վիմագիր արձանագրություններում, գեղարվեստական և պատմագիտական գրականության մեջ: Այս տոնն այնքան ընդունված է եղել եկեղեցու և ժողովրդի կողմից, որ իր արտահայտությունն է գտել նաև հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ և կիրառական արվեստում: Միմեոն Արճիշեցու Ավետարանի 1305 թվականի մանրանկարում պատկերված է Մկրտության տեսարան [11, նկ.2]: Վասպուրականի 1330թ. Ավետարանում Մկրտության տեսարանն է պատկերել Գիրակոս նկարիչը [11, նկ. 29]: Մկրտության տեսարանը հաճախ հանդիպում է գեղարվեստական մետաղի յուրօրինակ նմուշների՝ բուրվառների վրա, որոնք կրում են Հիսուսի կյանքի կարևոր դրվագները պատկերող տեսարաններ [10]:

Ջրօրհների տոնի վերաբերյալ ուսումնասիրությամբ կարևորել ենք հետևյալը. պարզել տոնի ծագումնաբանությունը, հասկանալ նրա կապը նախաքրիստոնեական տոների և հավատալիքների, մասնավորապես ջրի պաշտամունքի հետ: Աշխատանքում կարևորել ենք տոնի եկեղեցական-կրոնական դրսևորումների պարզաբանումը, տոնը նշելու արարողակարգը՝ վաղ շրջանից մինչև մեր օրերը: Ամենակարևոր խնդիրը, թերևս Ջրօրհների ուսումնասիրությունն է ազգաբանական տեսանկյունից, որը կօգնի պատկերացում կազմել տոնի ժամանակ իրականացվող ժողովրդական խաղերի, օգտագործվող եկեղեցական սպասքի, եկեղեցու սպասավորների տարազի, ինչպես նաև արարողության ժամանակ կիրառվող երաժշտական գործիքների մասին:

Ջրօրհները Հայ Առաքելական եկեղեցու հինգ տաղավար տոներից մեկն է: Վաղ քրիստոնեության շրջանում՝ մինչև Սահակ կաթողիկոսի և Մաշտոց վարդապետի մահը՝ 441/2 թ., Քրիստոսի ծննդյան և Աստվածահայտնության տոնը նշել են հունվարի 6-ին՝ այն դիտելով որպես տարվա սկիզբ: Վաղ տոնաձևական համակարգը ուսումնասիրողների կարծիքով հայոց քրիստոնեական առաջին տոնացույցը համարվում է Երուսաղեմի տոնացույցի փոխառությունը: Մատենագրական վկայությունների համաձայն՝ Երուսաղեմի տոնացույցը հունարենից թարգմանել և մասնակի խմբագրել է Սահակ կաթողիկոսը 420-ական թթ., որից հետո Քրիստոսի Ծննդյան և Աստվածահայտնության օրը համարվեց հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբ: 4-րդ դարի 70-80-ական թվականներից Արևելքի եկեղեցիները, հետևելով Հռոմին, սկսեցին Քրիստոսի ծնունդը նշել դեկտեմբերի 25-ին, իսկ մկրտությունը՝ հունվարի 6-ին: Հայոց եկեղեցին չի ընդունում սա և շարունակում է Քրիստոսի Ծնունդն ու Մկրտությունը նշել հունվարի 6-ին՝ այն դիտելով որպես մեկ միասնական տոն: Սակայն, Սահակ կաթողիկոսի և Մաշտոցի մահից հետո

խախտվում է այս երկու տոները միասին նշելու սովորույթը: Քրիստոսի ծնունդը սկսում է նշվել դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Մկրտությունը հունվարի 6-ին: Հայոց եկեղեցին 445թ-ից մինչև 480-ական թվականները, հույների նման, Քրիստոսի ծննդյան օրը նշել է դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Մկրտությունը՝ հունվարի 6-ին: Հույները, սկսած 370-ական թթ. վերջերից մինչև 380-ական թթ. սկիզբը, հռոմեացիների նման Քրիստոսի ծննդյան տոնը նշել են դեկտեմբերի 25-ին, իսկ մինչև այդ նրանք, Արևելյան բոլոր եկեղեցիների նման, այս տոնակատարությունը նշել են հունվարի 6-ին: Հայերը ևս նշում էին այդ օրերին սակայն հետագայում՝ Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի շնորհիվ վերականգնվեց Քրիստոսի ծնունդն ու Մկրտությունը հունվարի 6-ին նշելու սովորույթը՝ այն դիտարկելով որպես հայոց տոնական տարվա սկիզբ: «Կանոնք Յովհաննոս Մանդակունույ» 9-րդ կետում ասվում է. «Եւ որ Ծնունդ առնեն յառաջ քան զՅայտնութիւնն՝ չէ արժան, զի սուտ է, զի Ծնունդն եւ Յայտնութիւնն մի են»[9, էջ 499]: Այսպիսով Մանդակունին հաստատել է Քրիստոսի Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը հունվարի 6-ին նշելու սովորույթը. «Ջայտնութիւնն և զծնունդն Քրիստոսի ի միասին տաւնել»[9, էջ 492]:

8-րդ դարում Հովհաննես Օձնեցին, պայքարելով քաղկեդոնականների և պալ-լիկյանների դեմ, իր «Աստենաբանության» մեջ դժգոհում է առ այն, որ շատերը Սուրբ Ծննդյան և Աստվածահայտնության տոնը միասին նշելու փոխարեն միայն սուրբ Ծնունդն են տոնում [22, էջեր 616-617]:

Միջնադարյան մատենագրության մեջ Ջրօրհների վերաբերյալ կան բազմաթիվ վկայություններ: Դրանցից առաջինը կապված է Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսի անվան հետ: 1023թ. հունվարի 6-ին, կիրակի օրը, բյուզանդական Վասիլ կայսրը հրավիրում է հայոց Պետրոս կաթողիկոսին՝ իր հետևորդներով մասնակցելու Հույն եկեղեցականության կատարելիք կայսերական հանդիսությանը [21, էջ 140]: Ջրօրհների այդ արարողությունը կատարվում էր Հայոց Աստվածահայտնության և Հունաց մկրտության տոնի օրը: Վասիլ կայսրը հրամայում է Պետրոսին օրհնել ջուրը «ըստ մերոյ կանոնիս և Հռոմոնց եպիսկոպոսացն որ անդ դիպեցան, ըստ իւրեանց կանոնին»[21, էջ 1404]: Նա բյուզանդական կայսրի և ավագանու ներկայությամբ Ջրօրհների հանդիսավոր արարողության ժամանակ կատարում է մի ծես, որից հետո այս ծեսի չափազանցաված արձագանքների արդյունքում Պետրոս Ա ստանում է Գետադարձ մականունը: Ծեսի ժամանակ հայ հոգևորականները կաթողիկոսի գլխավորությամբ կանգնել են գետի հոսանքի վերին մասում, իսկ հույն հոգևորականները ստորին, որպեսզի հայերի օրհնած ջուրը վերստին օրհնեն «այսպիսի մտօք, զի թերակատար համարէին զօրհնութիւնս Հայոց, զի ի ներքոյ կալով զօրհնեալն ի Հայոց կրկին օրհնեսցեն» [21, էջ 1404]: Արդյունքում հյուսվում է մի ավանդապատում, ըստ որի Պետրոս Ա Գետադարձի օրհնությունից հետո գետի հոսանքը կանգ է առել, ապա՝ հետ դարձել [20, էջ 860]:

Ջրօրհների երկրորդ տոնահանդեսի կարգը անցկացվել է Կիլիկյան Հայաստանի Միս մայրաքաղաքում 1212թ. հունվարի 6-ին.: Լևոն Մեծագործ թագավորը հայ և օտար հյուրերի՝ Լատին իշխանների և այցելուների ներկայությամբ, մասնակցել է գետեզերքին իրականացվող Ջրօրհների արտասովոր շքեղությամբ արարողությանը, որից հետո կազմակերպվել են ժողովրդական խրախճանքներ[21, էջ 1855]:

Ուղղափառ եկեղեցիներում ընդունված էր Ջրօրհների տոնը իրականացնել գետերի կամ լճերի ափին: Ինչպես վկայում են միջնադարյան պատմագիտական գրականության մեջ պահպանված տեղեկությունները, Ժամանակին մեզանում ևս ընդունված է եղել ջուրը օրհնել գետերին՝ հոսող ջրի ափին: Այս առիթով՝ իր կանոններից մեկում Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը ընդգծել է՝ «Անհրաժեշտ է, որ Յայտնութեան օրը կատարուի ջրի օրհնութիւնը, ջրի վրայ պատշաճութեան եւ տեղի համաձայն ձեռք /միւռոն/ կաթեցուի, աղոթք լինի եւ յիշատակուի Փրկչի Յորդանանում մկրտուելը»[23]:

Աստվածահայտնության և Մկրտության տոնը քանիցս վկայված է միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ: Ժամանակի ընթացքում հասարակական կյանքում խոր արմատներ ձգած ազգային սովորությունների մի մասը մոռացվել է կյանքի նոր հոսանքների ներթափանցման և դրանց ազդեցության արդյունքում, սակայն ազգի էթնիկության ու նրա մշակութային դիմագծի վերհանման գործում անուրանալի է հայ մատենագիրների կատարած վիթխարի աշխատանքը: Թեև պատմագիտական գրականության մեջ և հայ մատենագիրների աշխատանքներում պահպանված վկայությունները հիմնականում վերաբերում են պատմական անցքերին և նշանավոր քաղաքական ու հոգևոր գործիչներին, այնուամենայնիվ, նրանց երկերում և գրչագիր հիշատակարաններում պահպանված այլևայլ նյութերի ծալքերում տեղ գտած վկայությունները թույլ են տալիս վեր հանել հայոց ազգային սովորություններին ու տոներին վերաբերող ուշագրավ փաստեր:

Տոնի անվան ուշագրավ վկայության ենք հանդիպում 1301թ. Նոր Գետիկի վանքի հարավային պատուհանից արևելք կարմիր ներկով գրված չափազանց հետաքրքիր վիմական արձանագրության մեջ: Համաձայն այս վկայության՝ Ճարի որդի Թաղարտերը վանքին է նվիրել մի գյուղ և այլ ընծաներ, որոնց ի պատասխան՝ վանահայրը և միաբանները պարտավորվել են «գժրիստոսի յայտնութեան աւրն ջրաւրհնէքն» պատարագ մատուցել իր ծնողների, եղբայրների և իր հոգու փրկության համար[5, էջ 78]:

Ջրօրհների տոնահանդեսի անցկացման վերաբերյալ կարևոր և ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել նաև XVII դ. պատմագիրներ Զաքարիա Ագուլեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու և Առաքել Դավրիժեցու պատմագիտական երկերում: Մեզ հասած այդ մեծարժեք գրավոր նյութերը ոչ միայն բացառիկ են ազգաբանական տեսանկյունից, այլև թույլ են տալիս գաղափար կազմել XVII դ. Հայաստանի և Իրանի տարբեր շրջանների հայաբնակ շրջանների սովորությունների, բարքերի, տնտեսական կենցաղի, հասարակական հարաբերությունների մասին:

Ինչպես վկայում է Առաքել պատմագիրը, Պարսից Շահ Աբաս թագավորը հայերին սիրաշահելու համար թույլ էր տալիս հավատարիմ մնալով քրիստոնեական հավատին նշել իրենց եկեղեցական բոլոր տոները: Հետևելով Դավրիժեցու կողմից առավել հաճախ հիշատակված քրիստոնեական տոներին՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ջրօրհները հայոց մեջ ամենաընդունված և մեծ ժողովրդականություն վայելող տոներից մեկն է եղել: Հաճախ Շահն ինքն էր կազմակերպում տոնն ու անձամբ ներկա գտնվում նրա արողությանը: Ըստ պատմագրի՝ Շահը Ֆահրապատում խոջա Նազարին հրամայում է. «պատուիրեա վարդապետին, լաւագոյն իմն հոգաբարձութեամբ տեսանել զպատրաստութիւն՝ որ վասն Ջրօրհնէքին, զի հանդիսաւոր լիցի» [4, էջ 234]:

Դավրիժեցու վկայությամբ Մովսես վարդապետ Սյունեցին /հետագայում՝ կաթողիկոս/ սովորության համաձայն մեծ հանդիսավորությամբ էին նշում տերունական բոլոր տոները, բայց այս տոնին վարդապետը պատրաստվել էր նախապես՝ մեծ շուքով նշելու համար: Պատճառն այն էր, որ Շահն ինքն էր ներկա գտնվելու այդ արարողությանը: Մովսես վարդապետը ճրագալույցի օրը, երեկոյան եկեղեցում երկու մարդաչափ մում է թափում* և վառում: Արարողության օրը Մովսեսը զգեստավորված իր պաշտոնյաներով իջնում է գետի ափը՝ ջուրը օրհնելու: Շահն, հավանելով տոնը, Մովսեսի նկատմամբ մեծ համակրանքով է լցվում և իր ցանկությամբ նրան է հանձնում Էջմիածնի լուսարարությունը: Տեսնելով Շահի այս մարդասեր և «քրիստոնեասեր» քայլը, նրան հետևում են շատ ու շատ խաներ ևս՝ իրենց առջև քրիստոնյաներ բերելով և ջուրը օրհնելով:

Պատմագիր Ջաքարիա Քանաքեռցին ևս ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդել Ջրօրհների մասին: Նրա վկայությամբ, պարսիկները ընդօրինակում են Ջրօրհների արարողությունը, ներկայացնելով այն սեփական մեկնաբանությամբ՝ որպես պարսկական տոն: Քանաքեռցին, հանդես գալով որպես ականատես-բանահավաք, այս առնչությամբ գրում է. «Եւ ահա ժողովեցան վայրենաբարոյ Պարսիկքն, որ կոչէին թաթար, արարին և նոքա հանդէս ի նմանութիւն Ջրօրհներին. և պատրաստեցին զինքեանս ի մեջ բերդին. և կացուցին դէտ արտաքոյ դրանն և ասացին, յորժամ մերձենան հայք ելանել արտաքս յեկեղեցոյն, ազդ արասջիք մեզ, զի և մեք ընդ նոսա ելցուք» [19, էջ 33]: Ապա ավելացնում է. «և ելին արտաքս ղողանջելով և բարբաջելով, դիռով, գունայով և շրվշուելով և ծափելով...» [19, էջ 33]:

Ջաքարիա Ագուլեցին իր գրառած նյութերով հարստացնում և լրացնում է Ջրօրհների վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունները: Նա, որպես ականատես, Ագուլիսի օրինակով նկարագրել է, թե ինչպես էր այն անցկացվում իր ծննդավայրում:

1668թ. հունվարի 6-ին, Ագուլիսում տոնում են Ջրօրհները. «Գետումն ջուր արինեցին դովով գոնով» [2, էջ 74]: 1669 /ՌՃԺԸ/ թ. հունվարի 6-ին Ագուլեցու կողմից Ագուլիսում կատարվում է Ջրօրհների արարողությունը: Օրագիր Ջաքարիան վկայում է. «Եւ Ջաքարիայ, այսօր ջրարինիք Ագուլիս արարի, Վերի եկեղեցու ժողովուրդն միաբան» [2, էջ 80]: Արարողությունը, որին մասնակցում էին շուրջ 40 հոգի, կատարվեց Ագուլիսի Պետրոս վարդապետի գլխավորությամբ: Ներկաները կրում էին եկեղեցական ժամաշապիկ /երկար շապիկ, որ եկեղեցու սպասավորները /ղպիր-սարկավազ/ սովորական զգեստի վրայից հագնում են սպասավորության ժամանակ/ [3, էջ 471]: Ըստ պատմագրի, Ջրօրհները կատարվեց գետափին, երաժշտությամբ՝ սագով, նաղրով, խաչալամով*: Խաչվառը կամ խաչալամը մեծ արժեք ունի: Այն համարվում է XV դ. գործ, և որի

* Մովսես վարդապետը Երուսաղեմում գտնվելու ժամանակ սովորում է մում սպիտակեցնելու արհեստը, որից հետո ամեն տարի ինքը մում էր սպիտակեցնում և եկեղեցական բոլոր պատարագներին և ժամերգություններին վառում էր սպիտակ մում: Տերունական և նշանավոր սրբերի տոները նշում էր սպիտակ մումներով, մեծ հանդիսավորությամբ ու ցնծությամբ, ինչպես որ գրված է Հովհաննես Օձնեցու պատմության մեջ:

* Առաքել Դավրիժեցու՝ խաչվառի հետ հիշատակված ուրարի տեղը մեզ հայտնի չէ, իսկ խաչվառը գտնվում է Էջմիածնի տաճարում, հին է, վերանորոգված: Մի երեսին պատկերված է Լուսավորիչը, նրա կողքին՝ Տրդատը, իսկ մյուս կողքին՝ Հռիփսիմեն, երեքն էլ թագերով ու լուսապսակներով: Լուսավորչի շուրջառը սպիտակ է, ծածկված մուգ գույնի խաչերով, ունի եմփիորոն, աջ կողքին՝ կոնքեռն: Նա ձախ ձեռքով բռնել

մասին Գրիգոր Լուսավորչի աջի կապակցությամբ գրել է XVII դ. պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին. «...հանդերձ խաչալամովն, որ նկարեալ կայր ի մի կողմն պատկերն տե՛րունական, և ի միւս կողմն Լուսավորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի»[4, էջ 423]:

Ջրօրհների արարողությունը, ինչպես այսօր, այնպես էլ նախկինում ուղեկցվել է մոմավառությամբ: Ինչպես վկայում է Ջաքարիա Ագուլեցին, այդ օրը Ագուլիսի Վերին թաղի եկեղեցականները ջուրը օրհնում են եկեղեցում: Երեք եկեղեցիները միաժամանակ օրհնում են ջուրը Շամբի աղբյուրում մոմավառության /նաղր/ ուղեկցությամբ: Այսօր էլ եկեղեցական արարողությունից հետո հավատացյալ ժողովուրդը մոմեր է տանում տուն, որոնց թիվը, որպես կանոն, համապատասխանում է ընտանիքի անդամների թվին:

Մենդյան տոնը հայոց մեջ միշտ մեծ հանդիսություններ է ունեցել: Ջրօրհների կազմակերպում էին նաև ձիախաղեր և մականախաղեր, որոնք մեծ հնչեղություն էին հաղորդում տոնական հանդեսին: Պատմում են նույնիսկ, որ ժամանակին թշնամիները, լավ իմանալով, որ հունվարի վեցին հայերը մեծ տոնախմբության պատճառով տներում չեն լինում, այդ օրերին հարձակումներ էին գործում: Այս առիթով նույնիսկ հատուկ ասացվածք է պահպանվել. Աստված պահե Հայտնությունն հեծելեն, Վարդավառի հեղեղեն...[7, էջեր 33-42]:

Ջաքարիա Ագուլեցին գրի է առել իր կողմից 1677թ. Թավրիզում անցկացրած Ջրօրհների արարողությունը, որտեղ խոսելով քրդերի շրջանում սովորությունն դարձած թալանի մասին, գալիս է փաստելու վերոնշյալ գրառումը. Ըստ Ջաքարիա Ագուլեցու՝ եկեղեցական արարողակարգը սկսվեց առավոտ կանուխ ժամը յոթին: Մինչև լուսաբաց, երբ պատարագն ու ջրօրհների արարողությունը ավարտվեց, դեռ մեկ ժամ կար լուսաբացին: Այս առնչությամբ Ագուլեցին գրում է. «Այս պատճառն է կանուխ արարին, որ թուրք չի գայ, եկեղեցին լցվին: Ամայ ախր կու գան, ճար չկայ» [2, էջ 133]:

Նույնը երևույթը տեղի է ունեցալ նաև 1680թ. Ագուլիսում նշվող Ջրօրհների արարողությանը: Ըստ Ագուլեցու. վկայության՝ դիմադրող զուռնայի ուղեկցությամբ թափորը շարժվեց դեպի Շամբի աղբյուր և օրհենցին ջուրը: Օրը շատ արևային էր: Սովորույթի համաձայն՝ քրդերը ամեն անգամ մասնակցում էին հայերի արարողություններին և վերջում սկսում էին թալան կատարել՝ տանելով այն ամենը, ինչն իրենց անհրաժեշտ էին համարում: Այս առնչությամբ Ագուլեցին գրում է. «Թե՛ Օրդուվարայ քուրդերին, թե՛ Աքուլաց քուրդերին խարջ չառին հայերեն: Միայն մին աման էմիշ /քաղցրավենիքի աման/, գ քալայ /կտոր/ շաքար տարան. այս էր խարջն» [2, էջ 147]:

Ինչպես գիտենք, հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքում գյուղատնտեսական արտադրության գլխավոր ճյուղ է հանդիսացել երկրագործությունը, որը թուրք-իրանական ավերիչ պատերազմների հետևանքով հայտնվել է աղետալի վիճակում՝ ենթարկվելով խորը քայքայման: XVII դ., մասնավորապես՝ 1639թ. կնքված թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագրից հետո, սկսվում է համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան, որը նպաստում է տնտեսական կյանքի՝ արհեստների, առևտրի և գյուղատնտեսության

Է ավետարանը, իսկ աջով օրհնում է: Տրդատը և Հռիփսիմեն ձեռքերը բարձրացրել են աղոթողի դիրքով: Խաչվառի մյուս երեսին պատկերված է Քրիստոսը՝ բազկաթոռին բազմած՝ ձեռքին ավետարան, աջ ձեռքը բարձրացրել է օրհնելու համար: Կամարներից վերև՝ արև է, լուսին՝ մարդու դեմքով:

տեսության մի շարք ճյուղերի աշխուժացմանը: Պարբերաբար կրկնվող բնական աղետները /ցրտահարություն, մորեխ, երաշտ, կարկտահարություն և այլն/, որոնց դեմ գյուղացին ի գործու չէր պայքարել, իրենց հերթին աղետալի հետևանքներ են թողնում գյուղատնտեսության վրա: Համատարած սղությունը հանգեցնում էր մի շարք արտադրատեսակների թանկացմանը: Սակայն, ապրանքների ընդգծված գնաճ նկատվում էր հատկապես տոն օրերին: Զաքարիա Ագուլեցին՝ որպես ականատես և մասնակից, գրի է առել Զրօրհնեքի տոնի ժամանակ ապրանքների գների թանկացումները՝ նշելով դրանց կրած գնային բավականին մեծ տատանումները: Զաքարիա Ագուլեցին այս առնչությամբ գրում է. «ոչ թէ միայն Գողթայն տունս, այլ ամենայն երկիրս այսպէս. Թարվեզու մինչի Երևան, Չորսու մինչի Գանջայ, ևս առաւել Գողթան տունս, քանզի անցեալ տարոյն երաշտոյթին եղև» [2, էջ 114]: Օգտվելով ստեղծված վիճակից՝ Երևանի, Նախիջևանի, Չորսուի, Թավրիզի խաները դադարեցրին իրենց երկրներից արտահանման գործընթացը, որպեսզի Ագուլիս սնունդ չմտնի: Պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին, նկարագրելով Զալալի ելուզակների թալանիչ հարձակումները Արևելյան Հայաստանի վրա, գրում է, որ նրանց ավելի շատ հետաքրքրել է Գեղարքունիքի շրջանը, քանի որ, ինչպես վկայում է Առաքել պատմիչը «...գիտէին, թէ անդ են համբարք ցորենոյ և գարւոյ» [4, էջ 83]: Այս ծանր դրությունը շարունակվեց մինչև 4 ամիս, երբ Աստծո կամքով առատ բերք դուրս եկավ: Ագուլեցին վկայում է. «ցորենն դարցաւ ձ /80/դիան օգոստոս ամսոյն: Այս ամի Աքուլաց գետն մինչի վարդավառն բ, գ ջաղացի առու ջուր եկաւ. խիստ բօլ էր, պարզ, իստակ: Ըստեղծողին փառք և գոհութիւն» [2, էջ 115]:

Հունվարի 6-ին՝ Ծննդյան ճրագալույցին, հայ առաքելական բոլոր եկեղեցիներում մատուցվում է սուրբ պատարագ, որից հետո արարողությանը մասնակից բոլոր հավատացյալները ստանում են սուրբ հաղորդություն: Զրօրհնեքի արարողության ժամանակ կատարվել են սուրբգրային ընթերցումներ, աղոթքներ, և մեծ հանդիսավորությամբ բերել են Ս. Մյուռոնի աղավինին: Պատարագիչ եկեղեցականը «Առաքելոյ աղաւնոյ» շարականի երգակցությամբ խաչը գցել է ջուրը և մեռն կաթեցրել ջրի մեջ /այստեղից էլ՝ Զրօրհնեքը ժողովրդի շրջանում հայտնի է նաև խաչը ջուրը գցել անունով/: «Խաչը ջուրը գցելիս» քահանայի հատուկ քարոզով ժողովուրդը հրավիրվում է Խաչին և Մեռոնին քավոր կանգնելու: Այդ սրբազան պաշտոնին ցանկացողները եկեղեցու մեջ հրապարակայնորեն հոգուտ եկեղեցու աճուրդ են սկսում. ով որ բարձր գին տվեց, նա էլ արժանանում է Խաչի և Մեռոնի քավոր լինելուն: Առաջ են գալիս քավորները, որոնցից մեկը Խաչն է պահում, իսկ մյուսը Մեռոնը, մինչև որ կատարվում է եկեղեցական խորհուրդը, և Խաչը զցում են ջուրը: Մինչև մեռնաջրի կամ խաչալուի՝ ժողովրդին բաժանելը, նրանք խաչն ու մեռոնը սկուտեղով բռնած, մնում են կանգնած: Խաչալուի կամ մեռնաջրի բաժանումից հետո եկեղեցական խումբը՝ զգեստավորված, խաչով-խաչվառով, վառած կերոններով, երգեցողությամբ և հանդիսավոր թափոքով Խաչն ու Մեռոնը տանում են քավորների տուն, որտեղ ութ օր պահելուց հետո նույն հանդիսավորությամբ վերադարձնում են եկեղեցի [12, էջեր 263-264]:

Ծննդյան ճրագալույսը կամ «թաթախման երեկոն» մխիթարանքի օր է համարվել նոր մահացության դեպքեր ունեցող ընտանիքների համար: Մահացածի բարեկամները

/հիմնականում տարեց կանայք ու տղամարդիկ/ նվերներով այցելում էին սգավոր ազգականներին՝ նրանց մխիթարելու համար /ժողովրդական խոսքով՝ գնում էին «սգահան անելու»/: Սովորույթի համաձայն տան գլխավորին նվիրում էին գոտի, չուխա [3, էջ 1166], տանտիրուհուն և ընտանիքի մյուս կանանց՝ գլխաշոր[15, էջեր 34-35]:

Ջրօրհների արարողությունը՝ որպես ժողովրդի ամենանվիրական տոներից մեկը, իր արտահայտությունն է գտել նաև հայ գեղարվեստական գրականության մեջ: Տոնի վերաբերյալ բավական ուշագրավ մի պատահիկ էնք հանդիպում Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպում [1, էջ 17]: Տոնի մասին բավական հետաքրքիր տեղեկություններ է գրառել նաև Պերճ Պռոշյանը իր հանրահայտ «Սոս և Վարդիթեր» վեպում՝ նկարագրելով Աշտարակն իր վարք ու բարքով, կենցաղով, ազգային-ժողովրդական ծեսերով ու սովորույթներով: Հեղինակը ցույց է տվել, թե ինչպես էին տոնում Ջրօրհները իր հայրենի Աշտարակ գյուղում XIX դ.: Տոնի վերաբերյալ այս տեղեկությունը չափազանց կարևոր և ուշագրավ է ոչ միայն ազգաբանական տեսանկյունից՝ ազգային ծեսերն ու ավանդույթները վեր հանելու և ուսումնասիրելու առումով, այլև ունի պատմա-գիտական մեծ նշանակություն: Շնորհիվ այս վկայության, մենք հնարավորություն ենք ստանում գաղափար կազմելու XIX դ. հայ ժողովրդի կենցաղի, վարք ու բարքի և հասարակության մեջ արմատացած սովորույթների մասին: Վիպասանը տվել է Ջրօրհների նկարագրությունը՝ ցույց տալով տոնի նկատմամբ մարդկանց ունեցած առանձնահատուկ վերաբերմունքը: Համաձայն վկայության՝ Աշտարակում Ջրօրհներին կամ, ինչպես ասում են, Թաթախման օրը վաղ առավոտյան հավատացյալները գնում էին եկեղեցի՝ մասնակցելու առավոտյան պատարագին: Ազապ աղջիկներն ու տղաները ծոմ էին պահում /Աշտարակի բարբառով՝ միաժուռ/, ապաշխարում էին և նոր միայն հաղորդություն ստանում քահանայից: Պատարագը վերջանալուն պես տերտերներն ու տիրացուները՝ զարդարված խաչով ու խաչփառով, քշոցները չղջկացնելով, բուրվառները շղջղկացնելով, ամենուրեք կնդրկի հոտը տարածելով, մարդկանց ուղեկցությամբ գնում են խաչը առուն գցելու: Ազապ տղաները առվի երկու կողմերով ձգված ուռենիների վրա կախում էին դատարկ բարություն թրեր: Մեռնող ջրի մեջ ընկնելուն պես՝ ուռենիների վրա կախված թրերը սկսում էին ճռճռալ, իսկ արարողությանը մասնակից հավատացյալները միաբերան ասում էին. «Ով սուրբ Մեռն, դու մեր Հայոց ազգը հաստատ պահես, ամեն ցաւի փարատում՝ ըլի՛ս, ամեն ցասումի հովութիւն տաս» [17, էջեր 310-311]: Առվի մեջ լող տվողները սրվակներով ջուր էին վերցնում, լցնում էին ուրիշների ամանները, լվանում էին աչքերը, խմում, իսկ մնացածն էլ տանում էին տուն: Խաչը ջրից հանելու ժամանակ քահանան քարոզ էր կարդում հավատացյալ ժողովրդի համար. «Օրհնեալ ժողովուրդ, Քրիստոս տէրն մեր ինքն էսօր մկրտում է, Յովհաննէս Մկրտիչն էսօր նրան քաւոր դառաւ, մենք էլ են օրինակն ենք պահում. պտի որ էս խաչը, որ Քրիստոսի տեղակ դրել ենք ջուրը, մինդ հանէք, սուրբ եկեղեցուն օգուտ տաք» [17, էջեր 311-312]: Արարողությունից հետո՝ Թաթախման երեկոյան, տիրացուները շապիկները հագած, մի փոքրիկ զանգակ ձեռքներին, պտտվում էին տնետուն և «Այսօր տոն» է ասելով ամեն տնից փող էին հավաքում [17, էջ 308]: Տերտերներն էլ շուրջառը գցում էին ուսներին, իրենց հետ վերցնում էին մի ժամհար, մի տրացու և մինչև կեսգիշեր շրջում էին գյուղում՝ տնօրհներ

անելու համար. «Ձահտ էին անում /աշխատել/ հարուստ տներն իրիկունս պրծնիլ, որ քեասիք քիսուբինը /չքավորների/ յետոյ էլ կըլնի» [17, էջ 308]: Ամեն տուն մտնելիս ասում էին. «Չնհաւոր ծնունդ եւ յայտնութիւն», իսկ տանտերերը պատասխանում էին. «Օրհնեալ է ծնունդ և յայտնութիւն»: Ինչպէս Հայաստանի մի շարք գյուղերում և շրջաններում, Էջմիածնում և նրա հարակից գյուղերում, Շիրակում, Բասենում, Շարուր-Դարալագյազում, այնպէս էլ Աշտարակում, մարդիկ հավատում էին այն ավանդությանը, թէ իբր Թաթախման գիշերը հոսող ջրերը մի պահ կանգ են առնում, և ով որ տեսնի, նրա երազանքները իրականություն կդառնան:

Նոր Նախիջևանում Ջրօրհների տոնը ունեցել է առանձնահատուկ դրսևորումներ: Այստեղ տոնի անցկացման կարգի վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդել Երվանդ Շահագիզը: Վերջինս, նկարագրելով Ջրօրհների արարողությունը Նոր Նախիջևանում, վկայում է նախիջևանցիների շրջանում տոնին բնորոշ ևս մի բան, որ բացակայում էր մյուս շրջաններում: Այստեղի հայ գաղթականության մեջ, բացի խաչը ջրից հանելու կամ խաչի կնքահայրությունից, կար նաև մեռոնի կնքահայրություն: Մեռոնի կնքահայր լինել ցանկացողի գլխին քահանան պահում էր Ս. մեռոնի աղավնին, որից հետո արարողությանը մասնակից բոլոր հավատացյալների ուղեկցությամբ նրան բարձրացնում էին ավագ խորանի բեմը [16, էջեր 9-10]:

Չրանուշ Խառատյանը գրի է առել Գեղարքունիքի մարզի Մարտունի քաղաքի բնակիչներից մեկի պատմածը. «Ես իմ տան մեջ կլոր տարի պահում եմ եկեղեցու օրհնած Ջրօրհների ջուրը, Տրնդեզի կրակի մոխիրը, Ծաղկազարդի՝ եկեղեցուց բերած ուռենի ճյուղերը» [8, էջ 85]: Համաձայն դրա Ջրօրհների տոնն ու դրա շուրջ ձևավորված «ծիսական-մոգական» սովորություններն ու հավատալիքները այնքան հարազատ և ընդունված են եղել հայոց մեջ, որ դրանց մեծ մասը նույնիսկ դարեր հետո նույնությամբ պահպանվել են հասնելով մինչև մեր օրերը: Հավատամք կար, որ օրհնած ջուրը լցնելով յուղի, պանրի ամանների, հացահատիկի ամբարների մեջ՝ ողջ տարվա ընթացքում կապահովվի բերք ու բարիքի առատությունը:

Երվանդ Լալայանը մանրամասնորեն գրի է առել Ջրօրհների վերաբերյալ ուշագրավ և հետաքրքիր ազգաբանական մեծարժեք վկայություններ: Ըստ Ե. Լալայանի, Ղազախում Ջրօրհների հանդիսության ժամանակ, երբ երգվում էր «Առաքելոյ աղաւնոյ»-ն, իսկ քահանան սուրբ մեռոնը կաթեցնում է ջրի մեջ, մարդիկ իրար հերթ չտալով աշխատում էին ամաններով ջուր վերցնել և տանել տուն: Այն՝ ցողում էին փոքր խաչի՝ այսինքն թթու խմորի մեջ, մի փոքր ալյուրի մշտական ամանի մեջ, մի փոքր խմորի տաշտի մեջ, իսկ մնացածը խառնում էին խմորի հետ և գնդիկ պատրաստելով պահում, որպեսզի հետո դրանով սրբագործեն այն ամանները, որոնց պատահաբար դիպել և հարամել են շունն ու կատուն [6, էջ 119]: Խ. Փոքրեշեանը, Նոր Նախիջևանի բանահյուսությունը գրառելիս, հանդիպել է Նոր Նախիջևանում ընդունված էր մի գեղեցիկ սովորության. Ճրագալույցի երեկոյան թաղի երիտասարդները շրջում են տնից տուն, ավետում Քրիստոսի ծնունդը՝ երգելով «Ավետիս» կոչված երգերը, փոխարենը ստանալով հյուրասիրություն՝ մի մեծ «Խալաճ», երկու-երեք գաթա և մի քանի կոպեկ փող: Ստացված արդյունքը գնում էր ավետիսի տան գանձանակը, միասվում զանազանակերպ, մեծ մասամբ

«խոնաշմայի», այսինքն՝ քեֆի վրա, որին մասնակցում էին թաղի բոլոր երիտասարդները: [18, էջեր 102]: Չալթըր գյուղում պահպանվել է մի այլ հին սովորություն. Ճրագալույցի երեկոյան նշանված տղաները իրենց ընկերների և ազգականների հետ գնում էին իրենց նշանածների տները: Ընտանիքի անդամների թույլտվությունը ստանալուց հետո՝ ներս մտնող փեսան համբուրում էր նրանց բոլորի ձեռքերը և ապա կանգնում դռան մոտ, քանի դեռ տան ավազը չի հրավիրել նրան նստելու: Դրանից հետո գալիս էր տղայի հարսնացուն և համբուրում եկվորների ձեռքերը, որից հետո տան տղամարդկանցից մեկը եկվորներից օղի էր հյուրասիրում և խնդրում, որ երգեն «Յիսուս-Յիսուս» ավետիսը: Երգելուց հետո փեսան իր ծոցից հանում է հարսի ու նրա ազգականների համար բերած ընծաները և դնում սեղանի վրա: Իբրև սրա պատասխան, հարսի ծնողներն իրենց հերթին բերում են փեսայի ու նրա ազգականների համար նախատեսված նվերները: Երկար նստելուց և հյուրասիրվելուց հետո փեսան իր ընկերների հետ սեղանի վրայից վերցնում են ուտելիքներ, լցնում իրենց թաշկինակների մեջ և տանում [18, էջ 105-106]:

Սուրբ ծննդյան տոնի և դրան հաջորդող Ճրագալույցի անցկացման հետ կապված հետաքրքիր սովորություններ են գործել նաև համշենահայերի միջավայրում: Դրանցից էր Ծննդյան տոնին՝ Ճրագալույցին, պատարագից հետո «քաթայ» բաժանելը, որը իրենից ներկայացնում էր կյոթ, անխորիզ բաղարջ հաց: Սովորական ցորենի հացի նման սա չէր առանձնանում իր ինքնատիպ համով ու անուշ հոտով, սակայն համ տալու համար ցորենին ավելացնում էին սիմինդրի ալյուր, մեղրաջուր կամ բեքմեզ: Տոնի հետ կապված համշենահայերի մոտ արմատացած են եղել մի շարք սովորություններ, օրինակ՝ Ծննդյան Ճրագալույցի երեկոյան ճաշի մեջ «տուփին» [15, էջ 890] /չմանվող բրդի կտոր/ են դնում ու վառում: Ըստ հավատալիքի, այդ իրիկունը տան աղջիկը մի գդալ մածուն պետք է ուտեր դռան ետևում, որպեսզի կովերը էգ փուղիկ բերեն: Համշենահայերը հավատում էին, ով այդ իրիկունը լողանա, ջուրը նրա դարդերը կլվանա կտանի [14, էջ 157]:

ԵԶՐԱՆԿԱՆՈՒՄ. Ջրօրհների կամ Աստվածահայտնության տոնը հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքի կարևորագույն դրսևորումներից է, որի ձևավորումն ու զարգացումը պայմանավորված է ինչպես քրիստոնեական եկեղեցական ավանդույթներով, այնպես էլ ավելի վաղ՝ ժողովրդական հավատալիքներով ու ծիսական պատկերացումներով: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տոնի ծիսակարգը դարերի ընթացքում ենթարկվել է բնական զարգացման՝ պահպանելով իր հիմնական գաղափարական և խորհրդանշական բովանդակությունը:

Միջնադարյան մատենագրական աղբյուրների, վիմագրական արձանագրությունների, ազգագրական նյութերի և հատկապես XVII դարի պատմագիրներ Զաքարիա Ագուլեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու և Առաքել Դավրիժեցու հաղորդած վկայությունների համադրական քննությունը հնարավորություն տվեց վերականգնելու Ջրօրհների տոնակատարության մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք բնութագրում են ոչ միայն եկեղեցական արարողակարգը, այլև հայ հասարակության կենցաղը, ժողովրդական սովորությունները, տոնական մշակույթը, տնտեսական հարաբերությունները և միջհամայնքային փոխազդեցությունները:

Հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ XVII դարում Ջրօրհները հայ իրականության մեջ եղել է ոչ միայն կրոնական, այլև հասարակական նշանակության լայն ժողովրդականություն վայելող տոն, որն ուղեկցվել է զանգվածային հանդիսություններով, երաժշտությամբ, ժողովրդական խաղերով, ծիսական արարողություններով և համայնքային հավաքներով: Պատմագիրների վկայությունները փաստում են նաև, որ տոնը պահպանել է իր նշանակությունը նույնիսկ օտար տիրապետության պայմաններում՝ դառնալով ազգային ինքնության, համայնքային համախմբվածության և հոգևոր արժեքների պահպանման կարևոր միջոց:

Աշխատանքի գիտական նորույթը XVII դարի հայ պատմագիրների հաղորդած տեղեկությունների համադրված ուսումնասիրությունն է՝ պատմագիտական, ազգագրական և եկեղեցու պատմության տեսանկյուններից: Այդ աղբյուրների համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս նորովի գնահատելու Ջրօրհների տոնի տեղն ու դերը հայ ավանդական մշակույթում և առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու նրա ծիսական, հասարակական և մշակութային գործառնության մասին:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Աբովյան Խ. *Վերք Հայաստանի*: Մոսկվա, 1897:
2. Ագուլեցի Չ. *Օրագրություն*: Երևան, 1938:
3. Աղայան Է. *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*: Հ. 2: Երևան: «Հայաստան», 1976:
4. Դավրիժեցի Ա. *Պատմություն Առաքել փարիսպետի Դավրիժեցու*: Վաղարշապատ, 1896:
5. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ավագյան, Հ. Ջամփոլադյան, Երևան: 1977:
6. Լալայան Ե. *Մուշ-Տարօն. Ազգագրություն*: Ազգագրական հանդես, գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916:
7. Խառատյան – Առաքելյան Հր. *Հայ ժողովրդական տոները*: Երևան, 2000:
8. Խառատյան Հր. *Տոնը և տոնահանդեսի մշակույթը Հայաստանում*: Երևան, 2010:
9. Կանոնագիրք Հայոց: Կազմ. Վ. Հակոբյան: Կ. Ա: Երևան, 1964:
10. Հակոբյան Ն. *Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մեծագույն (IX–XIII դդ.)*: Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 10: Երևան, 1981:
11. Հայկական մանրանկարչություն. Վասպուրական: Կազմ. Հ. Հակոբյան: Երևան, 1978:
12. Մխիթարյանց Աղ. *Փշրանք Շիրակի ամբարներից*: Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատոր Ա, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901:
13. Մկրտչյան Ս. *Հայկական ժողովրդական ծեսեր, սովորույթներ, հավատալիքներ (սափանդույթ և արդիականություն)*: Երևան, 2010:
14. Մուրադեանց Յ. *Համբնցի հայեր, Տոներ*: Ազգագրական հանդես, գիրք 2, Թիֆլիս, 1900:
15. Նոր բառգիրք Հայկազնեան լեզուի: Հ. 2: Վենետիկ, 1836:
16. Ճահագիզ Եր. *Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք. Ծեսեր ու սովորույթներ*: Ազգագրական հանդես, գիրք IX, Թիֆլիս, 1902:
17. Պռոշյան Պ. *Մոս և Վարդիթեր*: Երևան, 1887:
18. Փորբեշեան Խ. *Նոր-Նախիջևանի բանահյուսությունից. Անտիսներ*: Ազգագրական հանդես, գիրք XX, Թիֆլիս, 1910:
19. Քանաքեռցի Չ., *Պատմագրություն*, հ.2, գլ. ԻԱ, էջ 33:
20. Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան: Գլխ. խմբ. Հովհ. Այվազյան: Երևան, 2002:
21. Օրմանյան Մ. *Ազգապատում*: Հ. Ա: Էջմիածին, 2001:
22. Օրմանյան Մ. *Ծիսական բառարան*, Երևան, 1991:
23. *Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի: Քրիստոսի Պաշտպանությունը (Վարդավառի) տոն*: Հասանելի է՝ <http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=1&id=5810&pid=112>

References

1. **Abovyan Kh.** *Wounds of Armenia* [*Verk Hayastani*]. Moscow, 1897.
2. **Aguletsi Z.** *Diary* [*Oragrut' iwn*]. Yerevan, 1938.
3. **Aghayan E.** *Explanatory Dictionary of Modern Armenian*. Vol. 2. Yerevan: Hayastan, 1976.
4. **Davrizhetsi A.** *History of Vardapet Arakel of Davriz* [*Patmut' iwn Arakel Vardapeti Davrizhets' woy*]. Vagharshapat, 1896.
5. **Avagyan S., Jampoladyan H. (comp.).** *Corpus of Armenian Inscriptions*. Fascicle 6: *The Ijevan Region*. Yerevan, 1977.
6. **Lalayan Ye.** *Mush-Taron: Ethnography*. *Ethnographic Journal*, Book XXVI. Tiflis, 1916.
7. **Kharatyan-Arakelyan Hr.** *Armenian Folk Festivals*. Yerevan, 2000.
8. **Kharatyan Hr.** *Festival and Festival Culture in Armenia*. Yerevan, 2010.
9. **Hakobyan V. (comp.).** *Code of Armenian Canons*. Vol. A. Yerevan, 1964.
10. **Hakobyan N.** *Artistic Metalwork of Medieval Armenia (9th–13th Centuries)*. *Archaeological Monuments of Armenia*, Vol. 10. Yerevan, 1981.
11. **Hakobyan H. (comp.).** *Armenian Miniature Painting: Vaspurakan*. Yerevan, 1978.
12. **Mkhitarants Agh.** *Fragments from the Storehouses of Shirak*. *Eminean Ethnographic Collection*, Vol. A. Moscow–Alexandropol, 1901.
13. **Mkrtchyan S.** *Armenian Folk Rituals, Customs and Beliefs (Tradition and Modernity)*. Yerevan, 2010.
14. **Muradeants Y.** *Hamshen Armenians: Festivals*. *Ethnographic Journal*, Book VI. Tiflis, 1900.
15. *New Dictionary of the Haikazian Language*. Vol. 2. Venice, 1836.
16. **Shahaziz Yer.** *New Nakhichevan and the People of New Nakhichevan: Rituals and Customs*. *Ethnographic Journal*, Book IX. Tiflis, 1902.
17. **Proshyan P.** *Sos and Varditer*. Yerevan, 1887.
18. **Porkeshyan Kh.** *From the Folklore of New Nakhichevan: Good Tidings*. *Ethnographic Journal*, Book XX. Tiflis, 1910.
19. **Kanakertsi Z.** *History*. Vol. 2, Chapter XXI, p. 33.
20. **Ayvazyan H. (ed.).** *Encyclopedia of Christian Armenia*. Yerevan, 2002.
21. **Ormanyan M.** *Azgapatum*. Vol. A. Etchmiadzin, 2001.
22. **Ormanyan M.** *Liturgical Dictionary*. Yerevan, 1991.
23. **Armenian Apostolic Holy Church.** *Feast of the Transfiguration (Vardavar)*. Available at: <http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=1&id=5810&pid=112>

Ընդունվել է / Received on: **29. 06. 2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **30. 07. 2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **12. 08. 2026**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Քրիստինե Վահէի ՊԱՊԻԿՅԱՆ՝ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,
Էլ. հասցէ՝ papikyanqristine8@gmail.com / orcid.org/0009-0007-4815-5940

Christine Vahe PAPIKYAN: Junior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography of NAS, Yerevan, RA,
e-mail: papikyanqristine8@gmail.com / orcid.org/0009-0007-4815-5940